

LBRIS

We know
books

Werner Jaeger

CREȘTINISMUL TIMPURIU
ȘI *PAIDEIA* GREACĂ

Traducere din limba engleză de
Bogdan MINCĂ

Spandugino

tradiția *paideiei* grecești de-a lungul secolelor creștine din Antichitatea târzie. La vârsta pe care o am acum, nu mai pot fi sigur că voi fi vreodată în măsură să discut aceste probleme la o scară atât de largă. Totuși, chiar dacă nu mi-am pierdut speranța de a atinge acest obiectiv, am luat hotărârea – acum, când cred că sunt suficient de pregătit pentru a face acest lucru – să prezint, în cadrul acestor prelegeri, liniile principale ale muncii mele și să ofer publicului un fel de preludiu a ceea ce sper că va fi un întreg mai mare.

În acest moment când, printr-un pur noroc, bogate comori orientale – cum ar fi manuscrisele Qumran de la Marea Moartă și întregul corpus de scrieri gnostice găsite la Nag-Hammadi, în Egiptul de Sus – au căzut în mâinile noastre și asistăm la o revelație surprinzătoare a cercetării istorice despre creștinismul timpuriu, este inevitabil ca, în același timp, să înceapă o reevaluare profundă a celui de-al treilea mare factor care a influențat istoria religiei creștine (și anume cultura și filosofia greacă) în primele secole ale erei noastre. Ofer publicului această mică scriere, ca o primă contribuție la aceste noi abordări.

Werner Jaeger
Universitatea Harvard
Paști, 1961

În prelegerile ce urmează nu voi încerca să pun în contrast religia și cultura – înțelese ca două forme eterogene ale spiritului omenesc (așa cum ar putea-o sugera titlul). Cu atât mai mult nu pot face aceasta în zilele noastre, când teologi precum Karl Barth și Brunner insistă asupra faptului că religia nu este o parte a civilizației și subordonată acesteia. Așa ceva era considerat a fi de la sine înțeles de către vechea școală a teologilor liberali care pomeneau, dintr-o suflare, arta, știința și religia. Cu alte cuvinte, nu doresc să dezbat în mod abstract problema religiei și a culturii, ci doresc să vorbesc despre creștinism și despre relația sa cu cultura greacă, într-o manieră cât se poate de concretă; iar felul în care voi aborda acest fenomen va fi unul istoric, așa cum se cuvine să procedeze un cercetător în limbile clasice. Pe de altă parte, nici nu doresc să compar spiritul elin, așa cum s-a întruchipat el în tragiile lui Sofocle sau în Parthenon, cu spiritul credinței creștine, după cum a procedat Ernest Renan atunci când, întorcându-se dintr-o vizită în Țara Sfântă, a pus piciorul pe Acropola din Atena. Renan s-a simțit copleșit de manifestarea sublimă a frumuseții pure și a rațiunii pure, așa cum a înțeles-o și a lăudat-o în rugăciunea sa entuziastă de pe

Acropolă.¹ | [4] Friedrich Nietzsche, contemporanul său mai tânăr, el însuși fiul unui pastor protestant și apostol fervent al lui Dionysos, a dus această comparație la extrem și, dintr-un erudit clasic, a devenit un misionar al Antihristului. În ceea ce mă privește, voi vorbi despre cultura greacă așa cum era ea în momentul apariției religiei creștine, precum și despre întâlnirea istorică a acestor două lumi în primele secole ale erei noastre. Spațiul limitat pe care îl am însă la dispoziție mă împiedică să vorbesc despre arta creștină timpurie sau să includ emisfera latină a civilizației antice târzii și a Bisericii timpurii.

Încă din momentul în care conștiința istorică modernă s-a trezit, așadar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, savanții teologi – atunci când au analizat și descris marele proces istoric care a început odată cu nașterea noii religii – au fost conștienți de faptul că, dintre factorii care și-au pus amprenta asupra formei finale a tradiției creștine, civilizația greacă a exercitat o influență profundă asupra spiritului creștin.² Inițial,

¹ Ernest Renan, *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, Paris, 1959, p. 43 și urm.

² În teorie, savanții teologi au identificat influența civilizației grecești asupra religiei creștine în multe domenii. În istoria dogmei, Adolf von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte* I, Freiburg-Leipzig, 1894, pp. 121–147, o enumeră drept unul dintre cei mai importanți factori în formarea religiei creștine și a dezvoltării sale istorice. În mod special, lucrarea fundamentală a lui Harnack a demonstrat natura impactului filosofiei grecești asupra doctrinei creștine. Implicațiile filosofice ale doctrinei creștine și originea lor grecească au fost studiate – mai recent și în chip mai detaliat – de către H.A. Wolfson, *The Philosophy of the Church Fathers* I, Cambridge, Mass., 1956. Dar chiar și înaintea acestei încercări sistematice, generația teologică ulterioară școlii istorice a lui Harnack a urmărit elementul grecesc în înșeși cărțile Bibliei, în special în Noul Testament, iar marele *Handbuch zum Neuen Testament* al lui Hans Lietzmann a aplicat sistematic acest punct de vedere la exegeza celor mai timpurii documente creștine. Mai recent, E.R. Goodenough a demonstrat influența greacă asupra iudaismului târziu

creștinismul a fost un produs al vieții religioase a iudaismului târziu.³ Descoperiri recente, cum ar fi așa-zisele manuscrise de la Marea Moartă, au aruncat o lumină nouă asupra acestei perioade a religiei iudaice, iar savanții au stabilit o paralelă între pietatea ascetică a sectei religioase care trăia în acea perioadă pe malurile Mării Moarte și mesajul mesianic al lui Iisus. Se pare că există unele similitudini izbitoare între ele. Și totuși, pe savanți i-a frapat o diferență considerabilă, și | [5] anume faptul că

în domeniul arheologic, în lucrarea sa *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 8 vol., New York, 1953–1958. Așa-zisa istorie generală a religiilor a abordat influența religioasă străină asupra creștinismului timpuriu pe o rază mai mare, dar s-a ocupat și de influența grecilor. Pe de altă parte, cercetarea istorică modernă nu a confirmat impactul direct al filosofiei grecești asupra Noului Testament și, în special, asupra Sfântului Pavel, impact pe care îl presupuneau fostele școli de studii teologice (de exemplu, cea a lui D.F. Strauss). Cu siguranță, multe idei filosofice pluteau în aer, dar acest lucru nu echivalează cu o influență doctrinară substanțială, cum ar fi, de exemplu, vreo influență a lui Seneca asupra Sfântului Pavel, așa cum a fost ea presupusă de către școala teologică de la Tübingen de la mijlocul sec. al XIX-lea. În ansamblu, acest tip de influență doctrinară a filosofiei grecești asupra gândirii creștine aparține generațiilor ulterioare (vezi pp. [64] și urm., pp. [86] și urm.). Cu privire la reminiscențele literaturii clasice și ale formelor ei literare, a se vedea pp. [7] și [57]; cu privire la cunoașterea limbii grecești în mediile evreiești și iudeo-creștine, cf. pp. [5]–[12].

³ Cercetarea teologică creștină a subliniat acest aspect, în principal în ultima jumătate de secol, începând mai exact din momentul în care Harnack a simțit că e necesar să tragă semnalul de alarmă și să încerce să oprească valul de *Religionsgeschichte* comparativă, așa cum era cea susținută de R. Reitzenstein și de alți cercetători contemporani, care dădeau impresia că amenință să distrugă originalitatea religiei creștine și să oculteze originea ei reală – aceea de a fi o fază a istoriei spiritului iudaic. Cu privire la această perioadă târzie a religiei iudaice, a se vedea lucrarea de bază a lui Emil Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, ed. a 4-a, Leipzig, 1901–1909; traducere în engleză de J. Macpherson, S. Taylor și P. Christie, New York, 1891. A se vedea, de asemenea, R. Pfeiffer, *History of New Testament Times*, New York, 1949.

kerygma creștină nu s-a oprit la Marea Moartă sau la granițele Iudeii, ci și-a învins exclusivismul și izolaționismul, pătrunzând în toată lumea din jur – o lume unificată și dominată de civilizația greacă, precum și de limba greacă. Acesta a fost lucrul hotărâtor pentru dezvoltarea misionarismului creștin și a expansiunii sale în și dincolo de Palestina. El a fost precedat de trei secole de creștere a civilizației grecești în timpul perioadei elenistice – evoluție ce a atins marginile lumii cunoscute pe-atunci –, interval de timp care a fost multă vreme neglijat de savanții clasiști, ce refuzau să privească dincolo de epoca clasică a Greciei. Marele istoric care a descoperit importanța acestei perioade de extindere grecească până la marginile lumii de atunci, Johann Gustav Droysen (el fiind și primul care a scris istoria acestei expansiuni⁴), a fost împins către această concluzie – așa cum putem citi azi în corespondența sa publicată – de propria credință și dogma creștină, deoarece a înțeles că, în lipsa acestei evoluții post-clasice a culturii grecești, apariția unei religii creștine universale ar fi fost imposibilă.⁵

⁴J.G. Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, Hamburg, 1836–1843.

⁵J.G. Droysen, *Briefwechsel*, ed. Rudolf Hübner, Berlin-Leipzig, 1929, I, p. 70: „Die Geschichte der hellenistischen Jahrhunderte ist, wie mir scheint, von Philologen und Theologen und Historikern auf gleich arge Weise vernachlässigt. Und doch ist es aus dem Hellenismus, dass das Christentum seinen Ursprung und die merkwürdigsten Richtungen seiner ersten Entwicklungen genommen hat. Die wunderbare Erscheinung einer Weltbildung, einer Weltliteratur, einer gänzlichen Aufklärung, welche die Jahrhunderte nach Christi Geburt charakterisiert, ist nicht innerhalb des Christentums noch des Römertums, sondern nur in der Geschichte des Hellenismus begreiflich.” [„Mi se pare că istoria secolelor elenistice a fost neglijată în egală măsură de filologi, teologi și istorici. Și totuși, creștinismul își trage originea din elenism, la fel ca și cele mai stranii orientări ale primei sale dezvoltări. Aparițiile uimitoare ale unei culturi universale, ale unei literaturi universale, ale unui întreg «iluminism» – toate caracteristice secolelor de după nașterea lui Hristos – nu pot fi înțelese în orizontul creștinismului

Desigur, procesul de creștinare a lumii vorbitoare de limbă greacă din cadrul Imperiului Roman nu a fost nicidecum unilateral, deoarece a fost, în același timp, echivalent cu elenizarea religiei creștine. Nu e clar, din start, ce anume ar trebui să înțelegem prin „elenizare”. Să încercăm să fim mai specifici.

În perioada apostolică, prima etapă a elenismului creștin constă în utilizarea limbii grecești, pe care o găsim în scrierile Noului Testament | [6] – fapt care continuă în epoca post-apostolică, deci în epoca așa-numiților Părinți Apostolici. Acesta este sensul original al cuvântului *hellenismos*.⁶ Problema limbii nu e deloc irelevantă. Odată cu limba greacă, o întregă lume

sau al romanității, ci numai în cel al istoriei elenismului.”] Din această scrioare reiese cu claritate faptul că motivația pe care a avut-o descoperitorul istoriei elenismului s-a datorat, în parte, perioadei în sine, dar și, în parte (și poate chiar mai mult), rolului pe care l-a jucat elenismul în istoria lumii: și anume, ca evoluție care a făcut posibil creștinismul.

⁶*Hellenismos* – substantiv derivat din verbul *hellenizo* („a vorbi grecește”) – a denumit, inițial, folosirea corectă a limbii grecești. Conceptul pare să fi fost folosit pentru prima dată de profesorii de retorică. Teofrast, care, la fel ca maestrul său Aristotel, făcuse din retorică o materie a învățământului său în Liceul din Atena, și-a împărțit în cinci părți teoria privitoare la stilul perfect, părți pe care le-a numit „virtuțile dicției” (*aretai*), prima și cea mai de bază dintre ele fiind *hellenismos*, adică folosirea corectă din punct de vedere gramatical a limbii grecești, deci o greacă lipsită de barbarisme și solecisme. (Cf. J. Stroux, *De Theophrasti virtutibus dicendi*, Leipzig 1912, p. 13.) Această cerință era caracteristică epocii, în Grecia secolului al IV-lea, când străinii (orice statut social vor fi avut ei) deveniseră atât de numeroși, încât exercitau o influență negativă asupra idiomului vorbit, ba chiar asupra limbii vorbite de grecii înșiși. Prin urmare, *hellenismos* nu a avut, inițial, sensul de „adoptare a manierelor grecești sau a unui mod de viață grecesc”, sens pe care, inevitabil, avea să-l capete ulterior, cu precădere în afara Greciei, acolo unde cultura greacă era la modă. Referitor la o altă utilizare târzie a cuvântului, utilizare ce a apărut într-o lume deja în mare măsură creștinizată, a se vedea p. [72]. Atunci, *hellenismos* a ajuns să însemne nu numai cultura și limba grecilor, ci și cultul și religia „păgână”, adică cea greacă antică. Părinții greci ai Bisericii folosesc frecvent cuvântul